

Głuszkowski M., Grupa M., 2016, *Socjolingwistyczne badania podłużne bilingwizmu staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, w: Robert Dębski, Władysław T. Miodunka (red.) *Bilingwizm polsko-obcy. Od teorii i metodologii badań do studiów przypadków*, Kraków: Księgarnia Akademicka, s. 33-47.

Michał Głuszkowski

Magdalena Grupa

Socjolingwistyczne badania podłużne bilingwizmu staroobrzędowców mieszkających w Polsce¹

Zarys historyczny

Staroobrzędowcy, czyli wierni i duchowni Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, którzy w połowie XVII w. nie zaakceptowali reform nikonowsko-aleksiejewskich, w wyniku prześladowań ze strony władz cerkiewnych i państwowych ukrywali się w głębi Rosji lub udawali się na emigrację. Ze względu na bliskość terytorialną i swobody religijne częstym celem ich ucieczki były ziemie Rzeczypospolitej. Na obczyźnie starowiercy byli mniejszością pod względem religijnym, narodowościowym oraz językowym i z czasem zwrócili uwagę publicystów i uczonych. Pierwsze polskie teksty dotyczące staroobrzędowców pojawiły się w połowie XIX wieku. Początkowo były to wzmianki w korespondencjach prasowych z okolic Augustowa i Suwałk, a w latach 1857-1858 Benedykt Tykiel opublikował pierwsze opracowanie naukowe dotyczące starowierców pt. „Kilka uwag historyczno-statystycznych o guberni augustowskiej” (por. Maryniakowa 2013: 2011 i nast.; Pastuszewski 2014). Jako grupa odmienna od Polaków pod względem wyznaniowym i kulturowym staroobrzędowcy stanowili interesujący przedmiot badań etnograficznych (Kolberg 1966: 6-7), a w okresie międzywojennym stali się bohaterami reportaży i opracowań historyczno-politycznych (zob. m.in. Wańkiewicz 1988: 73-80; Maryniakowa 2013: 216-217; Kościelak 2015).

Stan badań

Początek współczesnych badań staroobrzędowstwa na ziemiach polskich sięga lat 50. XX w., kiedy swoje pierwsze prace publikowali Eugeniusz Iwaniec (historia i kultura) oraz Iryda Grek-Pabisowa i Irena Maryniakowa (językoznawstwo). Choć wyniki ich

---

¹ Artykuł został napisany w ramach realizacji projektu „Dokumentacja gwary staroobrzędowców w północno-wschodniej Polsce - internetowa baza danych”, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/01/B/HS2/00505

najważniejszych opracowań (Grek-Pabisowa 1968; Maryniakowa 1976; Iwaniec 1977; Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1980) są do dzisiaj podstawowym punktem wyjścia do badań kolejnych pokoleń badaczy sytuacji językowej i kultury staroobrzędowców², zmiany dokonujące się w tej społeczności w ostatnich dekadach wymusiły przyjęcie nowych perspektyw badawczych. Stwierdzenie, że język nie jest stanem, lecz procesem i w związku z tym podlega nieustannym zmianom, jest banalne. Istotna jest skala tych zmian, która w gwarach i językach mniejszościowych, zwłaszcza w warunkach wysp językowych jest nieporównywalnie większa niż w językach literackich, posiadających ustaloną normę i często status języka urzędowego w jednym lub kilku państwach. Językoznawcy zainteresowani staroobrzędowcami od początku orientowali swoje badania właśnie na opis „rosyjskiej gwary wyspowej” w otoczeniu polskim, a nie po prostu „języka rosyjskiego w Polsce”, co wiązało się m.in. z ustaleniem ojczyzny językowej starowierców, porównywaniem cech charakterystycznych gwary nowogrodzko-pskowskiej w warunkach wyspowych i na terenach macierzystych oraz stwierdzeniem różnic międzypokoleniowych (Grek-Pabisowa 1968; 1999a; Maryniakowa 1976). Należy podkreślić, że pionierki badań języka starowierców w Polsce zwracały uwagę także na przemiany społeczne, jakim podlegała ta niewielka wspólnota (zob. m.in. Grek-Pabisowa 1999b). Od początku swojego osadnictwa na ziemiach polskich starowiercy żyli w izolacji, dzięki czemu przez kilkaset lat udało im się zachować nie tylko wyznanie, ale także język, tradycje i obyczaje. Funkcjonowanie w zamkniętych społecznościach na terenach wiejskich przy ograniczonych kontaktach z polskim otoczeniem i braku małżeństw mieszanych sprawiało, że jeszcze na początku XX w. wielu członków wspólnoty – głównie kobiety – obywało się bez znajomości polszczyzny (Гжибовски, Глушковски 2008: 204). Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę staroobrzędowcy, podobnie jak inni mieszkańcy kraju, byli objęci obowiązkową edukacją, ale ich kontakt z językiem polskim często kończył się wraz z ukończeniem szkoły i w późniejszych fazach życia był ograniczony do sporadycznych kontaktów z administracją. Po II wojnie światowej stan ten stopniowo ulegał zmianie w związku wydłużeniem okresu edukacji, elektryfikacją wsi, pracą w mieście, oddziaływaniem polskiego radia i telewizji, a także ze zmniejszeniem się liczby staroobrzędowców w Polsce z kilkunastu do zaledwie ok. 3 tys. i ich większym rozproszeniem na terenie kraju (Głuszkowski 2011a). W latach 60. i 70. XX w. coraz więcej młodych starowierców decydowało się na kontynuację nauki po ukończeniu szkoły

---

² Dokładniej historia badań staroobrzędowców w Polsce została omówiona w cytowanych już publikacjach Ireny Maryniakowej i Stefana Pastuszewskiego (zob. Maryniakowa 2013; Pastuszewski 2014).

podstawowej, a później na migrację do miast. Polszczyzna stała się nieodzownym środkiem komunikacji w życiu codziennym i nawet w kontaktach wewnątrz wspólnoty w niektórych sferach zaczęła wypierać rosyjską gwara. Obserwowano wówczas odchodzenie od niektórych surowych tradycji i obyczajów, jak np. zakaz fotografowania się lub nakaz stosowania *paganej krużki*, czyli nieczystego naczynia, w którym dawniej podawano napoje i jedzenie osobom spoza wspólnoty (por. Grek-Pabisowa 1999b; Iwaniec 1977: 230-236).

Choć obraz zmian społeczno-kulturalnych był zauważany przez badaczy staroobrzędowstwa, dopiero w latach 90. XX w. przełożyło się to na zapoczątkowanie analiz socjolingwistycznych. Anna Zielińska w monografii „Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce” oraz artykułach skupiła się na opisie ich sytuacji językowej, a zwłaszcza świadomości językowej i zakresu użycia poszczególnych kodów w ramach dyglosji (zob. m.in. Zielińska 1993; 1996).

Badania bilingwizmu staroobrzędowców na przełomie XX i XXI w.

Pod wieloma względami wspomniane opracowania I. Grek-Pabisowaj, I. Maryniakowej i A. Zielińskiej stanowią zarówno inspirację, jak i punkt odniesienia dla badań rosyjskiej gwary i dwujęzyczności staroobrzędowców na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Ich inicjator Stefan Grzybowski zajmował się językiem tej grupy w latach 70. XX w. podczas pracy na Uniwersytecie Łódzkim, ale później skupił się na innej tematyce i dopiero w 1998 r. powrócił do badań dzięki inicjatywie pracowników Instytutu Języka Rosyjskiego im. W.W. Winogradowa Rosyjskiej Akademii Nauk Leonida i Rozalii Kasatkinów (Гжибовский 2015: 26). Rosyjskich badaczy gwara staroobrzędowców w Polsce interesowała jako jeszcze jeden przypadek w szeroko zakrojonym projekcie poświęconym funkcjonowaniu starowierskich wysp językowych na świecie, natomiast S. Grzybowski postanowił wznowić badania w regionie augustowskim i suwalskim ze względu na zmiany, jakie dokonywały się w ruszczyźnie pod wpływem języka polskiego (Ibidem). W tym celu w 1999 r. zorganizował pierwszą spośród 14 dotychczasowych toruńskich wypraw badawczych do Gabowych Grądów i Boru³ koło Augustowa, a później także do innych miejscowości zamieszkałych przez starowierców na Suwalszczyźnie i Mazurach, włączając w badania dwujęzyczności oraz dialektologii rosyjskiej kolejne grupy studentów i młodych pracowników naukowych.

Badania nad bilingwizmem staroobrzędowców w zespole S. Grzybowskiego nie od razu przybrały obecną postać szeroko zakrojonej eksploracji socjolingwistycznej. Przedmiotem pierwszych analiz były zjawiska związane z kontaktem językowym na płaszczyźnie

---

³ Te dwie niewielkie wsie położone 12 km na południe od Augustowa są praktycznie w całości zamieszkałe przez staroobrzędowców. W roku 1999 liczyły łącznie ok. 300 mieszkańców, a w 2015 ok. 120.

systemowej polskie zapożyczenia i kalki w rosyjskiej gwarze starowierców oraz system antroponimiczny (zob. m.in. Коседовска 2000; Бесяда 2002; Пасько 2002). Kolejne wyjazdy, stała współpraca ze specjalistami w zakresie języka i kultury staroobrzędowców z Rosji i z innych państw⁴ oraz w Polsce, a także utworzenie zespołu badawczego w oparciu o stałych członków, pozwoliło na długofalowe planowanie badań, także w ujęciu interdyscyplinarnym.

Geneza i najważniejsze założenia socjolingwistycznych badań podłużnych

Już pierwsze wyniki toruńskich badań zestawione z opracowaniami z drugiej połowy XX w., unaocznily zmiany, jakie dokonały się w rosyjskiej gwarze oraz w używającej jej społeczności na przestrzeni kilkudziesięciu lat. Różnice w zakresie leksyki, związane z lawinowo rosnącą liczbą zapożyczeń z języka polskiego, ukazuje porównanie prac Doroty Paśko-Konecniak ze „Słownikiem gwary starowierców mieszkających w Polsce” (por. Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1980 i m.in. Пасько 2002; Paśko-Konecniak 2011). Wyraźne są także zmiany w systemie fonetycznym gwary, polegające przede wszystkim na zastąpieniu rosyjskiego konsonantyzmu polskim (Grzybowski 2010). Przekształceniom ulega struktura języka starowierców, który uległ hybrydyzacji w wyniku wtłoczenia rosyjsko-polskiej leksyki i polskiej frazeologii w ramy rosyjskiej morfologii (Ibidem). Przemiany sfer posługiwania się obydwoma językami przez starowierców, lojalność w stosunku do rosyjskiej gwary i ogólny poziom kompetencji językowej w jej zakresie uwidacznia z kolei analiza dyglosji (Głuszkowski 2009; Гжибовский, Глушковский 2013). Część wspomnianych zmian zachowań językowych została zauważona przez Annę Zielińską (Zielińska 1996), jednak kolejne obserwacje potwierdziły eskalację tych procesów i zrodziły potrzebę ich kompleksowego opisu, uwzględniającego ogół czynników wewnątrz- i zewnątrzjęzykowych.

Splot korzystnych okoliczności umożliwił przygotowanie i realizację ambitnych planów metodologicznych, mających na celu uzupełnienie dotychczasowych luk w badaniach języka i sytuacji socjolingwistycznej staroobrzędowców, a także wielu innych mniejszości językowych w Polsce, badanych dotychczas albo z perspektywy językoznawczej, albo socjologiczno-kulturoznawczej. Wśród najważniejszych czynników należy wymienić wspomniany już stały zespół badawczy, którego członkowie oprócz wiedzy z zakresu lingwistyki legitymowali się wykształceniem socjologicznym i/lub etnologicznym oraz doświadczeniem badawczym w tych dziedzinach, współpracę zagraniczną i krajową,

---

⁴ W 2008 r. podczas Międzynarodowego Zjazdu Słowistów w Ochrydzie pod kierownictwem L. Kasatkina została utworzona Komisja ds. Badań Staroobrzędowstwa afiliowana przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów, dzięki czemu współpraca z zagranicznymi partnerami przyjęła formę zinstytucjonalizowaną.

systematyczny i intensywny kontakt z badaną społecznością, pozwalający na coraz szerszy i bardziej swobodny dostęp do materiału językowego oraz socjolingwistycznego. W ten sposób możliwe było przyjęcie trzech podstawowych założeń badawczych:

- a) Choć przedmiotem analizy jest wzajemne oddziaływanie czynników językowych i pozajęzykowych oraz ich wpływ na ostateczny kształt dwujęzyczności w badanej grupie, punktem wyjścia są zawsze fakty językowe. Projekt ma charakter interdyscyplinarny, ale jest przede wszystkim zakorzeniony w lingwistyce i oprócz analiz o charakterze socjolingwistycznym, w zespole prowadzone są klasyczne studia językoznawcze, np. leksykograficzne lub fonetyczne.
- b) Dla ukazania całego spektrum zjawisk językowych w badanej społeczności konieczne jest połączenie perspektywy makrosocjolingwistycznej, czyli badań na poziomie poszczególnych warstw danej społeczności, a przede wszystkim pokoleń, z perspektywą mikrosocjolingwistyczną – idiolektalną.

Perspektywa idiolektalna jest szczególnie istotna w badaniach zachowań językowych jednostki lub grupy, która używa więcej niż jednego kodu. Zastosowanie ujęcia jednostkowego jest celowe zwłaszcza w społecznościach, w których nie da się wyodrębnić jednego wariantu językowego oraz normy respektowanej przez wszystkich jej członków lub ich większość. Dlatego też w „nietypowych warunkach”, do których należy np. obserwowany u starowierców kontakt pomiędzy dwoma systemami w układzie: język literacki-gwara, nie istnieje schemat zachowań językowych wspólny dla wszystkich członków grupy, co wzmacnia potrzebę analizy języka poszczególnych jednostek, czyli ujęcia idiolektalnego (por. m.in. Oskar 2000; Adomavičiute-Čekmonene 2003; Głuszkowski 2011: 51-52; Сидоркевич 2012: 199). Gwary charakteryzują się dużym stopniem wariantywności nawet bez obcych wpływów systemowych. Warunki kontaktu językowego te zjawiska dodatkowo nasilają, zarówno w skali całej społeczności – pomiędzy idiolektami, jak i wymiarze indywidualnym – w ramach jednego idiolektu (por. Нефедова 2002: 254-255; Глушковски 2010a). W naszych badaniach najwyraźniejszym przykładem zastosowania perspektywy mikrosocjolingwistycznej są analizy biografii językowych poszczególnych informatorów (zob. m.in. Głuszkowski 2011b: 124-250; Глушковски 2010b)

Ponieważ język jednostki nie jest jednak odrębnym bytem, a jedynie jedną z reprezentacji języka społeczności, do której dana osoba należy, perspektywa idiolektalna powinna być ściśle powiązana z badaniami na poziomie makrosocjolingwistycznym, dotyczącym całej

grupy lub jej warstw, wyróżnianych na podstawie zmiennych społecznych – wieku, terytorium, zawodu, wykształcenia.

- c) Ze względu na tempo i zakres zmian językowych kluczowym zabiegiem jest zaawansowana analiza w wymiarze diachronicznym prowadzona w systemie badań podłużnych (longitudinalnych), polegających na wielokrotnym docieraniu do tych samych informatorów w celu zarejestrowania ich mowy i uchwycenia zmian o charakterze socjologiczno-psychologicznym w różnych etapach życia. W ten sposób możliwe jest uniknięcie czasowej wycinkowości badań. Nie tylko lingwiści, ale w dużej mierze także przedstawiciele nauk społecznych badający mniejszości, najczęściej dokonują pojedynczych analiz bez uwzględnienia perspektywy czasowej. Tymczasem perspektywa podłużna jest szczególnie istotna w przypadku badań zorientowanych na wyjaśnienie zjawisk podlegających ciągłym przekształceniom (Głuszkowski 2011b: 68). Inspiracją do zastosowania takiego ujęcia były badania toruńskich socjologów zapoczątkowane przez Zbigniewa Kwiecińskiego, a później kontynuowane przez Ryszarda Borowicza i Krystynę Szafraniec, którzy badali zachowania społeczne i losy życiowe dwóch pokoleń piętnastolatków – urodzonych w latach 50. XX w., a następnie ich dzieci z lat 80. Ponieważ tego typu metoda jest wymagająca pod względem dużych kosztów i konieczności zaangażowania zespołowego, jest rzadko stosowana nawet w naukach społecznych (zob. m.in. Szafraniec 2003a; 2003b: 33-35). Mimo oczywistych korzyści poznawczych, w językoznawstwie podobne badania prawdopodobnie nie były dotychczas stosowane⁵. Długotrwałość i powtarzalność prowadzonych przez toruński zespół terenowych eksploracji języka staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego, a także niezwykle istotny w kwestii pozyskiwania materiału badawczego duży stopień zażyłości z informatorami, pozwalają na analizę zmian zarówno w poszczególnych idiolektach, jak i socjolektach (pokoleniowych i terytorialnych) na osi czasu. W badaniach podłużnych dodatkowym utrudnieniem jest śmiertelność grupy badawczej, która w naszym przypadku rozumiana jest zarówno przenośnie, jako czasowa lub stała niedostępność informatorów, jak i dosłownie, jako ich fizyczna śmierć, zwłaszcza w najstarszym pokoleniu. Mimo tych problemów, do większości badanych udało się dotrzeć kilkakrotnie (niekiedy nawet ponad 10 razy).

---

⁵ Mimo szerokiego i cały czas poszerzanego przeglądu literatury socjolingwistycznej nie udało nam się trafić na opis badań podłużnych w lingwistyce polskiej i światowej, prowadzonych w sposób porównywalny do naszych (zob. m.in. Głuszkowski 2013).

Ponieważ perspektywa podłużna opiera się na regularnie powtarzanych badaniach, pożądanym jej uzupełnieniem jest również na porównanie z wcześniejszym stanem rzeczy. Dlatego ważnym źródłem porównań są nagrania gwary starowierców regionu suwalsko-augustowskiego w latach 60. i 70. XX w. wykonane przez I. Grek-Pabisową i I. Maryniakową oraz przez Jana Sosnowskiego z Uniwersytetu Łódzkiego wraz z metadanymi o charakterze socjolingwistycznym. Dostępność żywego materiału językowego sprzed kilku dekad stanowi punkt odniesienia dla obecnego stanu fonetyki, morfologii, leksyki i składni gwary badanej społeczności i stanowi istotny element analizy diachronicznej. Częściowo nagrania te mogą być też wykorzystane w badaniach biografii językowych, ponieważ pochodzą od osób, do których udało się dotrzeć także podczas toruńskich ekspedycji w XXI w.

W trakcie naszych ekspedycji naukowych udało się objąć badaniami prawie 160 staroobrzędowców mieszkających w ponad 20 miejscowościach regionu suwalsko-augustowskiego i mazurskiego, m.in. Augustów, Białobrzegi, Bór, Gabowe Grądy, Hołny Wolmera, Płociczno, Sejny, Suwałki, Strękowizna, Szczebra, Szury, Sztabinki, Wodziłki, Wojnowo, Ukta. Choć staroobrzędowcy nie stanowią obecnie tak hermetycznej społeczności, jaką byli jeszcze pół wieku temu, wciąż przejawiają pewną nieufność wobec osób spoza ich wspólnoty. Trudności z dotarciem do staroobrzędowców młodszego i średniego pokolenia, którzy żyją w miastach i takich obaw nie żywią, związane były natomiast z ich rozproszeniem wśród ludności polskiej i postępującą asymilacją. Niechętnie nastawione do badań są przede wszystkim osoby, które doświadczyły jakiejś formy dyskryminacji ze względu na przynależność do grupy mniejszościowej. Dotyczy zarówno osób starszych, jak i młodszych, co wymaga od badaczy umiejętności zwięzłego i przekonującego uzasadnienia celu i potrzeby badań, aby do nagrań w ogóle doszło. Nawet rozmowa z osobami, które były pozytywnie nastawione do naszego zespołu i badań, wiązała się z koniecznością odpowiedniego zmotywowania informatorów do nagrania wypowiedzi w rosyjskiej gwarze lub w języku polskim. Do starszych informatorów w największym stopniu przemawiał argument o potrzebie dokumentacji ich języka oraz wiedzy historycznej i kulturowej, która należy ocalić dla młodszych pokoleń.

Badania szczegółowe w ramach szerszego projektu

Długotrwały i częsty kontakt ze społecznością staroobrzędowców w Polsce, duża liczba informatorów oraz zróżnicowanie odwiedzanych miejscowości pozwalają na szeroki dobór metod i technik badawczych. Materiał językowy gromadzony był w ramach swobodnych rozmów, wywiadów ukierunkowanych (głównie w badaniach leksyki i sfer tematycznych), tekstów pisanych (twórczość literacka wybranych informatorów), ankiet

socjolingwistycznych i obserwacji uczestniczącej. W badaniach antroponimicznych M. Ziółkowskiej-Mówki istotnymi źródłami materiału językowego były także epitafia na starowierskich cmentarzach oraz archiwalia.

Na gruncie omawianej metodologii możliwe jest przeprowadzenie zarówno badań bliskich klasycznej lingwistyce skupionej na sferze *langue*, jak i socjolingwistycznych. Kilka tematów badawczych zostało już szczegółowo opracowanych w ramach artykułów, prac magisterskich i doktorskich. Przykładem badań dotyczących przede wszystkim stanu gwary staroobrzędowców z ograniczonymi odniesieniami do kwestii pozajęzykowych są opracowania na temat kalk (Biesiada 2002), zapożyczeń (m.in. Paško 2002; 2008), leksykograficzne (m.in. Paško-Konecniak 2011), fonetyki (Grzybowski 2010), natomiast badania systemu antroponimicznego (m.in. Ziółkowska-Mówka 2014; 2015), biografii językowych (m.in. Głuszkowski 2010b, 2011b), dyglosji (m.in. Głuszkowski 2009; Гжибовский, Глушковский 2013) ukazują społeczne uwarunkowania konkretnych zjawisk na płaszczyźnie języka. Ciągłe poszerzanie korpusu nagrań i bazy danych o charakterze socjolingwistycznym i historycznym pozwalają na prowadzenie coraz bardziej szczegółowych analiz i realizację nowych tematów badawczych. Jedną z pierwszych prób kompleksowego opisu wybranego problemu w ramach toruńskich badań, obok wspomnianego wyżej studium systemu antroponimicznego starowierców, jest pogłębiona analiza frazeologii ich gwary.

Istota badań frazeologii gwary staroobrzędowców w Polsce

Uwagi dotyczące frazeologii gwary staroobrzędowców w Polsce do tej pory pojawiały się na marginesie badań nad leksyką. Kilka przykładów przysłów i powiedzeń pojawiło się w monografii I. Grek-Pabisowej (1968), w słowniku pod red. I. Grek-Pabisowej i I. Maryniakowej (1980), gdzie autorki zarejestrowały kilka przykładów frazeologizmów, również w zmienionej pod wpływem polszczyzny postaci. Poza wyżej wymienionymi, kilka uwag na temat kalk frazeologicznych pojawiło się w pracach D. Paško-Konecniak (2011; 2013). Frazeologia nie stanowiła jednak do tej pory samodzielnego obiektu badań, co stało się bezpośrednim przyczynkiem do podjęcia próby jej szerokiej i możliwie wszechstronnej dokumentacji oraz analizy.

Celem badań frazeologii rosyjskiej gwary staroobrzędowców mieszkających w Polsce jest zarejestrowanie oraz analiza zmian zachodzących w pod wpływem języka polskiego oraz dokumentacja zebranego zasobu. W badaniach przyjęte zostało szerokie podejście teoretyczne, podyktowane występowaniem licznych modyfikacji i silną wariantywnością frazeologii w gwarze staroobrzędowców. Wychodząc z założenia, że gromadzony materiał

frazologiczny jest specyficzny i rozwiązania metodologiczne dotyczące frazeologii literackich wariantów języka polskiego i rosyjskiego (odpornych na obce wpływy w o wiele większym stopniu niż gwara nieposiadająca postaci graficznej) nie uwzględniają w pełni wyjątkowego charakteru i niekonsekwencji językowych zachodzących w badanej gwarze, klasyfikacja związków wyrazowych jako frazeologizmów oparta została na kryteriach kwalifikacji, na które zwraca uwagę większość badaczy. Są to przede wszystkim: odtwarzalność w mowie, powtarzalność, stałość składu leksykalnego, całościowość znaczeniowa (znaczenie całości nie wynika ze znaczeń komponentów), metaforyczność, szerokie rozprzestrzenienie społeczne (Zob. Skorupka 1967; Lewicki 1976; Lewicki 2003; Chlebda 2003; Müldner-Nieckowski 2007; Молотков 1977; Мокиенко 1980). Uwzględnione zostaną także paremie przez wzgląd na ich głębokie osadzenie w kulturze oraz spełnienie większości kryteriów kwalifikacji. Szerokie podejście teoretyczne podyktowane jest także potrzebą dokumentacji jednostek frazeologicznych oraz paremii funkcjonujących w rosyjskiej gwarze.

Już na wstępnym etapie badań, polegającym na gromadzeniu materiału frazeologicznego, zauważalne są pewne prawidłowości. Są to przede wszystkim procesy językowe typowych dla leksyki tej gwary, znajdującej się w warunkach polsko-rosyjskiego kontaktu językowego. Zarejestrowano częste występowanie m.in. kalk frazeologicznych oraz zapożyczeń. Dalsze prace koncentrować się będą na uzupełnieniu materiału, potwierdzeniu powszechnego funkcjonowania frazeologizmów w gwarze oraz analizie językowej i wyjaśnianiu elementów niejednoznacznych.

Warto jednak zaznaczyć, że dzięki zgromadzeniu szerokiego korpusu nagrań podczas minionych ekspedycji dialektologicznych, obejmującego często wielogodzinne zapisy rozmów z wieloma informatorami, badania frazeologii nie są prowadzone od zera, ale stanowią rozwinięcie jednego z tematów szczegółowych w ramach szerokiego projektu. W ten sposób już od samego początku są na pewnym stopniu zaawansowania. Materiał, którym dysponuje toruński zespół, jest różnorodny i dość obszerny, wymaga jedynie, jak zauważono wcześniej, uzupełnienia i potwierdzenia powszechnego stosowania w przypadku wyekscerpowanych jednostek frazeologicznych.

Dzięki wielokrotnym wyjazdom do miejscowości zamieszkałych przez staroobrzędowców udało się stworzyć siatkę przychylnych informatorów, którzy zasadniczo chętnie angażują się w prowadzone przez nas badania. Podłużny charakter badań w wypadku frazeologii ma jeszcze większe znaczenie, niż w pozostałych warstwach języka. Obecnie wielu użytkowników rosyjskiej gwary w Polsce posługuje się nią na poziomie kodu

ograniczonego⁶ lub wręcz komunikatywnego minimum (zob. m.in. Głuszkowski 2011b: 244-250), w związku z czym pozyskanie materiału językowego do badań frazeologii jest trudniejsze niż np. do badań fonetyki lub zapożyczeń. Wypowiedzi kilku informatorów zawierały interesujące konstrukcje, które według opisanych powyżej reguł można potraktować jako frazeologizmy, jednak ze względu na ich jednokrotne użycie nie można było stwierdzić, czy nie są to zwroty tworzone na potrzeby chwili. Szczególnie zastawiające były przykłady pozyskane z wywiadów z młodym mężczyzną z Boru, który w momencie pierwszego nagrania miał 24 lata, lecz przejawiał nietypową dla swoich rówieśników sprawność w zakresie rosyjskiej gwary, stosując m.in. rzadkie formy imiesłowowe i konstrukcje frazeologiczne (Ibidem: 217-224). Kolejne nagrania w odstępach kilkuletnich wykazały jednak powtarzalność tych form, a także pozwoliły na zarejestrowanie nowych o podobnym schemacie. Chociaż nasz informator ok. 10 lat temu wyjechał z rodzinnej wioski, dzięki dotychczasowym kontaktom z nim i jego krewnymi, wciąż możemy śledzić rozwój jego niezwykle interesującej biografii językowej.

Wiele ze stosowanych w całym projekcie rozwiązań metodologicznych, częściowo może być również wykorzystanych w badaniach nad frazeologią. Zaawansowana i wieloaspektowa analiza gwary oraz sytuacji socjolingwistycznej informatorów przyczyniła się do nakreślenia realiów i charakterystyki społeczności staroobrzędowców w Polsce, które są niezbędne dla zrozumienia specyfiki badanej grupy i wyboru odpowiednich metod gromadzenia i analizy materiału oraz interpretacji jej wyników. Są to w szczególności:

- a) Podział na pokolenia oraz cechy językowe występujące w mowie poszczególnych pokoleń;
- b) Uwzględnienie oddziaływania czynników psycho- i socjolingwistyczne kształtujących socjolingwistyczną sytuację informatorów, np. kwestia prymarności i sekundarności języka, prestiż języka, dyglosja;
- c) Uwzględnienie czynników socjolingwistycznych wpływających na idiolektalne różnicowanie gwary, odzwierciedlające się też po części we frazeologii, np. wiek, miejsce urodzenia i zamieszkania, sytuacja językowa w rodzinnym domu, poziom

---

⁶ Dotychczasowe badania dwujęzyczności staroobrzędowców wykazały, że jedynie część informatorów posługuje się gwarą na poziomie kodu rozwiniętego (wg koncepcji Basile'a Bernsteina), natomiast pozostali opanowali język przodków tylko w zakresie kodu ograniczonego, a więc ich wypowiedzi są przewidywalne pod względem syntaktycznym i leksykalnym, kontakt jest w dużym stopniu zrytualizowany, a potrzeby przekazania uniwersalnych lub bardziej złożonych treści są realizowane przy pomocy polszczyzny, którą wszyscy badani opanowali na poziomie rozwiniętym (zob. m.in. Głuszkowski 2011b: 53-55).

wykształcenia, charakter wykonywanej pracy, znajomość literackiego wariantu języka rosyjskiego (Zob. Głuszkowski 2011b).

Prowadzenie badań w perspektywie longitudinalnej, umożliwia nie tylko opisaną powyżej weryfikację powtarzalności form, ale również prześledzenie zmian zachodzących we frazeologii (bądź tendencji do jej stosowania) u konkretnych informatorów, a także, przynajmniej częściowe, ustalenie stopnia i dynamiki zmian w zakresie wpływu polszczyzny w tym obszarze. Badania o charakterze diachronicznym pozwalają również, w pewnym stopniu, określić czynniki stymulujące zmiany w obrębie gwary na poziomie idiolektów. Częstym zabiegiem stosowanym w rozmowie z informatorami jest cykliczne (podczas kolejnych ekspedycji) pytanie o te same wydarzenia, co umożliwia porównanie treści i zaobserwowanie zmian w zakresie doboru słownictwa i stosowanych frazeologizmów (i ich formy) w historiach opowiadanych ponownie.

Na podstawie dotychczasowych doświadczeń pochodzących z minionych ekspedycji naukowych, opracowane zostały dwie metody gromadzenia materiału frazeologicznego. Pierwsza z nich zakłada możliwość swobodnej wypowiedzi informatora na dowolny lub sugerowany temat. Druga, eksperymentalna metoda oparta jest na zróżnicowanych typach ankiet socjolingwistycznych prowadzonych przez badacza.

Ankiety tematyczne polegają na wymienieniu znanych informatorom frazeologizmów dotyczących określonych sfer tematycznych (np. frazeologia dot. kobiet, rodziny, zwierząt, domu) oraz na znalezieniu istniejących gwarowych odpowiedników do przykładów zaczerpniętych z literackiego języka polskiego i rosyjskiego oraz gwary typu nowogrodzko-pskowskiego. Polegać będą one również na uzupełnianiu, na podstawie skojarzeń, brakujących elementów danego frazeologizmu na podstawie wzoru: np. страшный как..., глупый как... itp. Skuteczność ankiet tematycznych w pewnym stopniu sprawdzona została podczas ostatniej ekspedycji dialektologicznej. Efekty są zróżnicowane i zależą m.in. od wieku i kompetencji językowych informatorów. Pierwszy podtyp obejmujący frazeologię sfer tematycznych zasadniczo przynosi zamierzony efekt, zwłaszcza gdy rozmowa toczy się w grupie. Starsi informatorzy zazwyczaj wymawiają się początkowo problemami z pamięcią, a następnie na dalszych etapach rozmowy zaczynają wtrącać pożądane przykłady. Zachowania te świadczą o tym, że metoda może być skuteczna, o ile informatorzy otrzymają czas na przygotowanie. Drugi podtyp ankiet polegający na znalezieniu wersji gwarowej do przykładów słownikowych wydaje się nie spełniać swoich założeń, ponieważ w większości przypadków sugeruje odpowiedź i doprowadza do tworzenia związków doraźnie, na potrzebę

chwili. Trzeci podtyp związany z uzupełnianiem wzoru spełnia swoje zadanie, choć jest metodą dość ograniczoną, bo nie o każdy frazeologizm można w ten sposób zapytać.

Ankiety opisowe (odwołujące się do skojarzeń informatorów) polegają na przytaczaniu gwarowych frazeologizmów na zasadzie skojarzeń po zapoznaniu się z nakreślonym w ankiecie kontekstem. Kontekst obejmuje głównie słownikowe znaczenie wybranych frazeologizmów oraz warunki jego użycia. Doświadczenie minionych ekspedycji dialektologicznych pokazało, że taka metoda gromadzenia materiału językowego (nie tylko frazeologicznego) nie zawsze przynosi zamierzony efekt, niemniej może okazać się przydatna w przypadku przysłów i powiedzeń.

Ankiety sprawdzające zebrany zasób frazeologizmów polegają na potwierdzaniu funkcjonowania w gwarze zarejestrowanych w wypowiedziach informatorów frazeologizmów. Metoda ta determinowana jest kryterium odtwarzalności, jako jednej z głównych cech określających frazeologizmy. Dzięki niej możliwe będzie sprawdzenie, czy dany frazeologizm nie został użyty jednorazowo, pod wpływem chwili przez konkretnego informatora (tendencje do stosowania frazeologizmów zróżnicowane są idiolektalnie), czy występuje powszechnie w gwarze. Pomoże także uchwycić wariantywność frazeologizmów, głównie w zakresie różnorodności procesów językowych je modyfikujących w zależności od pokolenia (np. częstotliwość występowania zapożyczeń z języka otoczenia, obcych wstawek).

Ponieważ ankiety i badania zorientowane na pozyskanie określonego materiału wymagają większego zaangażowania od rozmówców, ich realizacja bez obecnego stopnia zaawansowania kontaktów z badaną społecznością i rozbudowanej sieci informatorów byłaby bardzo trudna jeśli nie niemożliwa. Ponadto wyniki dotychczasowych analiz stanowią solidną podstawę dla charakterystyki frazeologii gwary staroobrzedowców w Polsce. Dzięki badaniom nad leksyką znana jest specyfika zapożyczeń, a także wiadomo w jakich sferach tematycznych występują one najczęściej (Zob. Grek-Pabisowa 1983; Grek-Pabisowa (1999b); Paśko-Konecniak 2011), co może mieć bezpośrednie przełożenie na komponenty zapożyczane we frazeologizmach. Ponadto, znajomość losów staroobrzedowców (Zob. Iwaniec 1977; Grek-Pabisowa 1999a) połączona z wiedzą na temat ich sytuacji językowej do momentu migracji na terytorium Rzeczypospolitej pozwala, mniej lub bardziej dokładnie, określić moment zapożyczenia polskich elementów; ustalono, że niektóre zapożyczenia pochodzić mogą jeszcze z XVI-XVII w. (okresu silnego wpływu polszczyzny na języki wschodniosłowiańskie) lub mogły trafić do gwary za pośrednictwem języka białoruskiego (Zob. Grek-Pabisowa 1999; Smułkowa 1988 (2002); Paśko-Konecniak 2014).

Analiza frazeologii to tylko jeden z przykładów wykorzystania potencjału, jaki stwarza zastosowany przez nas system badań podłużnych. Ponieważ w odróżnieniu od wielu innych badań longitudinalnych w opisie dwujęzyczności staroobrzędowców nie została wyznaczona granica czasowa kończąca analizę, trudno przewidzieć, jak wiele kolejnych tematów szczegółowych zostanie zrealizowanych w jej ramach. Brak końcowego punktu badań wynika z potrzeby dokumentacji ginącego języka – jedynej rosyjskiej gwary w polskim otoczeniu językowym. Archiwizacja, ocyfrowanie i udostępnienie transkrypcji nagrań, uzupełnionych o zapisy audio i metadane socjolingwistyczne jest głównym celem realizowanego aktualnie przez nasz zespół grantu Narodowego Centrum Nauki „Dokumentacja rosyjskiej gwary staroobrzędowców w północno-wschodniej Polsce – internetowa baza danych”. Zadania dokumentacyjne zamierzamy realizować także w ramach kolejnych projektów, poświęconych m.in. badaniom biografii językowych wybranych informatorów, przełączania kodów czy też fonetyki, ponieważ liczba użytkowników gwary z każdym rokiem spada i w niedługiej przyszłości tradycyjny język starowierców w Polsce może całkowicie zaniknąć.

Streszczenie

Staroobrzędowcami nazwano wiernych Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, którzy nie zaakceptowali reform patriarchy Nikona w XVII w. i byli z tego powodu prześladowani oraz zmuszani do emigracji. Obecnie w Polsce tworzą oni niewielką wspólnotę liczącą ok. 1000 osób. Społeczność ta wzbudza niesłabnące zainteresowanie badaczy reprezentujących różne dyscypliny naukowe i jest przedmiotem interdyscyplinarnych socjolingwistycznych badań podłużnych (longitudinalnych). Głównym celem badań opisanych w artykule jest analiza unikalnej rosyjskiej gwary w polskim otoczeniu w fazie zmiany językowej na wszystkich poziomach. Członkowie zespołu badawczego z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu próbują wyjaśniać zjawiska językowe przy wykorzystaniu nauk społecznych. Ich starania zostały opisane na przykładzie badań frazeologii gwarowej w sytuacji kontaktu językowego.

Summary

The Old Believers are those followers of the Russian Orthodox Church, who did not accept Patriarch Nikon's reforms in 17th century, and because of that were persecuted and often forced to emigrate. Nowadays in Poland they constitute a small language island of ca. 1000 people. The community still arouses interests of scholars representing various disciplines, and also are the subject of interdisciplinary-sociolinguistic longitudinal studies. The main aim of

the researches described in text is to characterize the unique Russian dialect in Polish surroundings in the stage of language shift in its all dimensions. The members of research team from Nicolaus Copernicus University in Toruń are trying to explain linguistic phenomena with a help of social sciences. Their efforts are described on the example of the studies on dialectal phraseology in the conditions of language contact.

Key words: bilingualism, sociolinguistics, longitudinal research, idiolects, sociolect, phraseology, Old Believers

Słowa kluczowe: dwujęzyczność, socjolingwistyka, badania podłużne (longitudinalne), idiolekty, socjolekt, frazeologia, staroobrzędowcy

Bibliografia

- Adomavičiute-Čekmonene I. (2003), *К характеристике польско-литовского билингвизма поляков Йонавского района Литвы*, [w:] *Pogranicza języków, pogranicza kultur*, Wydział Polonistyki UW, Warszawa; A. Engelking, R. Huszcza (red.), s. 139–148.
- Chlebda W. (2003), *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Leksem, Łask.
- Głuszkowski M. (2009), *Dygłósja w społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, „Socjolingwistyka” 22-23/2009, s. 115-131.
- Głuszkowski M. (2011a), *Wpływ czynników demograficznych na funkcjonowanie społeczności staroobrzędowców w północno-wschodniej Polsce*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem. tom V. Kondycja zdrowotna i demograficzna społeczeństwa polskiego na przestrzeni wieków*, K. Mikulski, A. Zielińska, K. Pękacka-Falkowska (red.), Grado, Toruń, s. 205-216.
- Głuszkowski M. (2011b), *Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Głuszkowski M. (2013), *Socjologia w badaniach dwujęzyczności*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Grek-Pabisowa I. (1968), *Rosyjska gwara starowierców w województwie olsztyńskim i białostockim*, Ossolineum, Wrocław.
- Grek-Pabisowa I. (1983), *Słownictwo rosyjskiej wyspy gwarowej staroobrzędowców mieszkających w Polsce: rozwój i stan dzisiejszy*, Ossolineum, Wrocław.
- Grek-Pabisowa I. (1999a), *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*, SOW, Warszawa.
- Grek-Pabisowa I. (1999b), *Zmiany w tradycyjnej kulturze i obyczajowości staroobrzędowców w Polsce*, [w:] *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*, I. Grek-Pabisowa (red.), SOW, Warszawa, s. 291-299.
- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I. (1980), *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*, Ossolineum, Wrocław.
- Grek-Pabisowa, I. (1999c), *Zapożyczenia w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców w Polsce. I. Typy zapożyczeń i sposoby przyswajania wyrazów polskich. II. Typy zapożyczeń i sposoby przyswajania wyrazów niemieckich*, [w:] *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*, I. Grek-Pabisowa (red.), SOW, Warszawa, s. 211-240.
- Grzybowski S. (2010), *Гибридизация русского старообрядческого говора в Польше*, „Studia Rossica Posnaniensia”, vol. XXXV, s. 67-76.
- Iwaniec E. 1977, *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich XVII-XX w.*, PWN, Warszawa.
- Kolberg O. (1966). *Mazury pruskie*. Dzieła wszystkie t. 40., Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław-Poznań.

- Kościelak L. (2015), *Staroobrzędowcy rosyjscy a polska służba konsularna w Prusach Wschodnich*, [w:] *Rosja w dialogu kultur*, T.1, K. Dembska, M. Głuszkowski (red.), Wydawnictwo naukowe UMK, Toruń, s. 199-212.
- Lewicki A. (1976), *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej: teoria zwrotu frazeologicznego*, UŚ, Katowice.
- Lewicki A. (2003), *Studia z teorii frazeologii*, Leksem, Łask.
- Maryniakowa I. (1976), *Imiesłowy w rosyjskiej gwarze starowierców mieszkających w Polsce*, Ossolineum, Wrocław.
- Maryniakowa I. (2013), *Początki badań kultury i języka staroobrzędowców w Polsce*, „Acta Baltico – Slavica” 37, DOI: 10.11649/abs.2013.014, [on-line] <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/abs/article/download/abs.2013.014/619>
- Müldner-Nieckowski P. (2007), *Frazeologia poszerzona. Studium leksykograficzne*, Volumen, Warszawa.
- Oskar E. (2000), *Idiolekt als Grundlage der variationsorientierten Linguistik*, “Sociolinguistica” 14/2000. s. 37-41
- Pastuszewski S. (2014), *Literatura naukowa o staroprawosławiu*, „Świat Inflan” [on-line] <http://akant.org/45-dodatki/inflanty/4164-stefan-pastuszewski-literatura-naukowa-o-staroprawoslawiu-3>
- Paško-Konecniak D. (2011), *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Paško-Konecniak D. (2013), *Wpływ języka polskiego na idiomatykę rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie*, [w:] *Dialog kultur: języki wschodniosłowiańskie w kontakcie z polszczyzną i innymi językami europejskimi*, J. Mędelska, E. Titarenko (red.) Wydawnictwo UKW, Bydgoszcz, s. 49-57.
- Paško-Konecniak D. (2014), *Białoruskie elementy językowe w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców mieszkających w regionie suwalsko-augustowskim*, „Acta Baltico-Slavica” 38, s. 207-218, DOI: 10.11649/abs.2014.022.
- Skorupka S. (1967), *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Smułkowa E. (1988) 2002, *O polsko-białoruskich związkach językowych w aspekcie czasowym i terytorialnym*, [w:] *Białoruś i pogranicza: studia o języku i społeczeństwie*, E. Smułkowa, Wydawnictwa UW, Warszawa, s. 293-305.
- Szafranec K. (2003a), *Socjalizacja a losy pokoleniowe w toruńskich badaniach dynamicznych*, [w:] *Człowiek i społeczeństwo w perspektywie zmiany społecznej : polskie i niemieckie badania podłużne (longitudinal study)* / E. Narkiewicz-Niedbałec, E. Hajduk, B. Idzikowski (red.), Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 81-93.
- Szafranec K. (2003b), *Pokoleniowe preferencje systemowe : specyfika wiejska*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 3/2003, s. 29-51 [on-line] http://www.irwirpan.waw.pl/polski/Krystyna_Szafranec_Pokoleniowe_preferencje_systemowe.pdf
- Wańkowicz M. (1988), *Na tropach Smętka*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Zielińska A. (1993), *Świadomość i praktyka językowa staroobrzędowców mieszkających w województwach suwalskim i białostockim*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 31/1993, s. 223-229.
- Zielińska A. (1996), *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, SOW, Warszawa.
- Ziółkowska-Mówka M. (2014), *Rosyjskie imiona pochodne starowierek z Suwalszczyzny. Budowa słowotwórcza i ładunek emocjonalny*, [w:] *Staroobrzędowcy za granicą II*, D. Paško-Konecniak, M. Ziółkowska-Mówka, S. Grzybowski, M. Głuszkowski, Eikon, Toruń, s. 99-109.
- Ziółkowska-Mówka M. (2015), *Motywy kierujące polskimi starowiercami przy wyborze imienia dla dziecka*, [w:] *Rosja w dialogu kultur*, T.1, K. Dembska, M. Głuszkowski (red.), Wydawnictwo naukowe UMK, Toruń, s. 101-115.
- Бєсяда М., (2002) *Кальки из польского языка в идиоматике старообрядцев из деревень Габове Гронды и Бур*, Toruń, niepublikowana praca magisterska.
- Гжибовский С. (2015), *Перспективы исследования языка старообрядцев в Польше*, [w:] *Rosja w dialogu kultur*, T.1, K. Dembska, M. Głuszkowski (red.), Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 25-37.

- Гжибовский С., Глушковский М. (2013), *Диглоссия и сферы употребления польского языка и русского говора в общине старообрядцев сувальско-августовского региона (Польша)* [w:] *Русские старообрядцы. Язык. Литература. История*. Сборник статей к XV Международному съезду славистов, Л. Касаткин (red.) РАН Институт Русского Языка им. В. В. Виноградова, Москва, s. 379-389.
- Гжибовский С., Глушковский М. (2008), *Социолингвистическая ситуация старообрядцев в деревнях Габове Гронды и Бур*, [w:] Леонид Касаткин (ред.), *Русские старообрядцы. Язык. Литература. История*, Москва: РАН Институт Русского Языка им. В. В. Виноградова, с. 200–215
- Глушковски М. (2010a), *Вариативность языка польских старообрядцев как признак языкового сдвига*, [w:] *Humaniora: Lingua Russica. XIII. Развитие и вариативность языка в современном мире*, И. Кюльмоя (red.) Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, s. 56-71.
- Глушковски М. (2010b), *Функционирование старообрядческого говора в Польше на примере одного идиолекта*, „Die Welt der Slaven” LV, s. 312-333.
- Коседовска Э. (2000), *Антропонимическая система в говоре старообрядцев деревень Габове Гронды и Бур*, Toruń, niepublikowana praca magisterska.
- Мокиенко В. М. (1980), *Славянская фразеология*, Высшая школа, Москва.
- Молотков А. И. (1977), *Основы фразеологии русского языка*, Наука, Ленинград.
- Нефедова Е. (2002), *Идиолект как источник диалектного варьирования*, [w:] *Материалы и исследования по русской диалектологии I (VII)*, Л. Касаткин, Р. Касаткина, О. Ровнова, Д. Савинов (red.), Наука, Москва, s. 251–262.
- Пасько Д. (2002), *Влияние польского языка на русский говор старообрядцев дер. Габове Гронды и Бур. Лексические заимствования*, Toruń, niepublikowana praca magisterska.
- Сидоркевич Д.(2012), *Ингерманландцы в Сибири: этническая идентичность в многоэтническом окружении*, [w:] Н. Казанский (red.), „Acta Linguistica Petropolitana”, Т. VIII. Ч. 1. Fenno-Larponica Petropolitana, Наука, Санкт-Петербург, s. 194–285.